

ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

В. Г. Пуцько
Калузький обласний художній музей

КИЇВСЬКИЙ РУКОПИС ФРАНЦУЗЬКОЇ КОРОЛЕВИ АННИ

Кирилична частина Реймського євангелія неодноразово привертала до себе увагу дослідників, здебільшого філологів, проте як витвір книжкового мистецтва воно залишалося практично не вивченим. Як відомо, інтерес у мистецтвознавців викликали переважно рукописи, прикрашені мініатюрами, а згадане Євангеліє до їх числа не належало, як і решта рукописів, виконаних до середини XI ст.

Збережені аркуші колись цілої літургичної книги було відтворено в друку двічі: досить неточно 1843 р. у Парижі¹ і більш наближено до оригіналу – у 1899 р.² Проте не завадило б видрукувати цю пам'ятку й нині, адже попередні видання практично доступні лише незначній кількості фахівців.

Ю.Ф. Карський вважав Реймське євангеліє зразком книжкової ілюмінації XI ст.³, а А. Ажурова подала один з ініціалів як зразок геометрично-рослинного типу XII ст.⁴ З появою досліджень Л.П. Жуковської⁵ нами було зроблено спробу віднести цей рукопис до числа тих, котрі дозволяють висвітлити розвиток слов'янського книжкового мистецтва XI ст.⁶ та долучити цю пам'ятку до слов'яно-руських книг “до-остромирівського” періоду⁷.

Кирилична частина Реймського євангелія становить 17 арк. пергамену, розміром 23 x 17,5 см, з текстом, писаним у два стовпчики по 20 рядків: в апракосному Євангелії це – 19-й і 20-й зошити кодексу. Як відомо, згадані аркуші у 1395 р. були доповнені ще 32-ма, писаними хорватською глаголицею в Емаузькому монастирі у Празі. У Реймському соборі кодекс зафіксовано у 1574 р., і саме на ньому присягали французькі королі.

Руське походження Євангелія вперше визначив імператор Петро I, котрий відвідав Реймс у 1717 р. Книга зникла під час Французької рево-

люції, коли, за повідомленням С. де Сассі, її було знищено, а збережену частину кодексу, згідно з розпорядженням Наполеона, передано до бібліотеки міста Реймса, де під № 91 вона знаходиться й досі. Вдруге рукопис відкрито О.І. Тургеневим⁸.

З огляду на художнє оформлення збережених 16-ти аркушів можна припустити, що каліграф та ілюстратор були окремими особами, які працювали в певному скрипторії. В разі, коли декор виконаний переписувачем, важко пояснити різкі зміни почерків у тих нечисленних заголовках санакарної частини Євангелія-апракоса, котрі мають місце на сторінках, доступних для вивчення. Текст написано вишуканим дрібним уставом з тонкими лініями літер і досить компактно. Формат і тип письма дають змогу використовувати Реймське євангеліє під час богослужінь.

У межах наявних аркушів кириличного кодексу є чотири стрічкові заставки на початку циклів євангельських читань на листопад–лютий, а також певна кількість видовжених ініціалів, які здебільшого утворюють варіативні орнаментальні композиції за схемою графічних форм літери В, якою починаються читання. Кожний декоративний елемент ретельно обведено чорнилом і тоновано червоною та синьою фарбами. Перші три заставки за своєю структурою подібні: в основу схеми покладено джгут з двох ремінців, витки котрих заповнюють також широко розплатані кінці джгугу у вигляді листя аканту.

Заставка на початку листопадових читань, на арк. 1, від наступних відрізняється тим, що її утворено кіноварно-білим джгутом, обрамленням для якого є велика петля кіноварного ремінця, котрий перевиває білий; листя ближче до “стебла” з’єднане синіми смужками. Завдяки тому зігнуте листя створює ілюзію крил птаха у польоті. Наведений мотив подібний до елементів орнаментальних композицій глаголицького Асеманієва євангелія, в якому він, однак, має ще більшу виразність (арк. 1, 112 зв., 157 зв.)⁹. Композиція згаданої заставки Реймського євангелія дещо асиметрична і може нагадати покладений ініціал “Г”, з верхівкою зліва. Принагідно слід зауважити, що в такий спосіб утворено й заставку на арк. 43 глаголицького Маріїнського євангелія¹⁰. Та й сама “інкрустаційна” манера ілюмінації рукопису виявляє чимало спільного з декором більш ранніх балканських зразків книжкового мистецтва.

Друга й третя заставки, розміщені на арк. 2 зв. і 9, утворені перевиванням кіноварного та синього ремінців, зігнутих на гострий кут, а на кінцях обплутані листя аканту. Подібні орнаментальні композиції, здебільшого різноманітних варіантів, є поширеним явищем в оформленні греко-східної і ранньої слов’янської книги¹¹. На сторінках болгарських рукописів її різновиди разом з іншими елементами, успадкованими від книжкового мистецтва давнього періоду, можна знайти й у XIV ст.¹²

Четверта заставка кириличної частини Реймського євангелія, на арк. 15, має вигляд широкої стрічки, утвореної сполученням дев'яти квадратів, сім з яких навхрест перетинають кіноварні діагоналі, а два заповнені хрестоцвітами. Розмежувальні смужки позначені чорнилом, хоча і не залиті кіновар'ю, окрім проміжків першого, четвертого, сьомого й дев'ятого квадратів, заповнених синьою фарбою, а в шостому і восьмому – намальовані чорнилом перлини, котрі власне й утворюють згадані хрестоцвіти. Завдяки тому композиція заставки позбавлена симетрії, але таке доводиться спостерігати й в глаголицькому Асеманієвому євангелії (арк. 128).

Остання заставка, на початку березневих читань, прикрашає аркуш, котрий не входить до складу згаданих зошитів. Композиційна схема суттєво відрізняється від зазначеної: її утворено винятково рослинними елементами, і вона має вигляд з'єднаних вузлом двох ланцетовидних частин, заповнених шишками пініє, з випущеним назовні широко розпластаним листям, малюнок якого примушує підозрювати орнаментальну стилізацію зображень птахів. Вказаний мотив тут є виразнішим, ніж у попередніх випадках. Подібні віньєтки щедро порозкидано по сторінках греко-східних рукописів італійського походження X–XI ст.¹³

Ініціали кириличної частини Реймського євангелія порівняно нечисленні, але це не заважає помістити кілька їх варіантів, з певними розмірами і кольором. Найбільш дрібний ініціал **П** на арк. 1 мало чим різниться від літер заголовків. Більший ініціал **Н** літургійного читання на Різдво Христове, з широкими синіми щоглами. Ініціал **З** читання Неділі перед Богоявленням (арк. 10 зв.) утворений рослинними гілками. До цієї ж категорії ініціалів треба віднести й ті, що ретельно виконані чорнилом та пофарбовані кіновар'ю – різні за своїм типом і у вигляді перевитого ремінцями стовбура (арк. 4 зв.), а також літеру **О** – вписану до кола розетку-хрестоцвіт (арк. 8). Решта ініціалів заввишки сягають розміру 5–6 рядків тексту. Частина з них строгого типу, і єдиним їх декоративним елементом залишаються поодинокі кільця ремінців. Повторюючи багато разів ініціал **В**, ілюмінатор прагнув до розмаїття його декоративних варіантів, досягаючи цього своєю безмежною фантазією.

Ілюмінація кодексу, безперечно, є продуктом індивідуальної творчості, хоча й в межах своєї доби. Збережені аркуші Реймського євангелія дають лише часткове уявлення про оформлення книги, але при тому репрезентують усі важливі елементи її декору. Саме це вказує на використання балканських зразків, генетично пов'язаних з греко-східною мистецькою спадщиною, що не зазнали царгородського впливу XI ст. Вишукані стильові почерки свідчать, що до виготовлення рукопису були залучені кваліфіковані каліграфісти, котрі співпрацювали з ілюмінаторами, а це вже свідчить на користь добре укомплектованого кад-

рами скрипторію. Досить помітна подібність оформлення до декору глаголицьких рукописів. Вирішення книжкової розгортки засобами графічного мистецтва цілком відмінне від того, що властиве болгарським рукописам.

Як твір книжкового мистецтва кирилична частина Реймського євангелія може бути порівняна, насамперед, зі списком Пандектів Антіоха Чорноризця (Москва, ДІМ, Воскр. 30), близьким за форматом (22,5 x 18,0 см), обсягом 310 арк. з текстом, писаним уставом (двома стовпчиками по 23 рядки)¹⁴, що дає можливість бачити витвір тієї ж книгописної майстерні. Тож можна пояснити й вражаючу подібність типології ініціалів. До цих творів належить Чудовський псалтир (Москва, ДІМ, Чуд. 7)¹⁵. В ілюстрації згаданих книг занадто багато ознак їх приналежності до продукції того ж самого скрипторію.

Свого часу П.С. Білярський і П.О. Лавровський сумнівалися щодо визначення часу й місця створення Реймського євангелія¹⁶. О.І. Соболевський дійшов висновку, що рукопис є пам'яткою руської писемності XI–XII ст., якій властиві чимало особливостей південно-слов'янського оригіналу¹⁷. І.В. Ягич пропонував локалізувати рукопис монастирем св. Андрія, заснованим угорським королем Андрашем після 1046 р.¹⁸, а це, відповідно, наштовхувало на думку про можливість зв'язку Сазавського монастиря з Вишеградським¹⁹. М.М. Дурново датував Реймське євангеліє XI–XII ст., припускаючи використання сербського оригіналу²⁰, а нині цей погляд поділяє Г.Г. Лант²¹. Л.П. Жуковська висунула й розвинула гіпотезу про приналежність книги дочці київського князя Ярослава Мудрого Анні. Згодом вона одружилася з французьким королем Генріхом I і вивезла євангеліє разом з іншими слов'янськими рукописами до Реймсу або Парижу, звідки Карл IV привіз його до Праги²². Якщо, за свідченням одних джерел, кодекс був у Реймсі у 1574 р., то за іншим – після 1577 р. його придбав кардинал Карл Лотарингський, який подарував рукопис Реймському собору²³. Така заплутана історія кириличного рукопису, від якого вціліли два зошити, не сприяла з'ясуванню справжньої його долі, а тим більше походження. Вона ж певною мірою стимулювала виникнення лінгвістичних розвідок І. Тота²⁴, у якого немає сумніву щодо давньоруського походження рукопису та його датування XI ст. Невिбагливість декору, здавалося б, рішуче заперечує ймовірність виконання рукопису у київському князівському скрипторії, проте цю думку можна пояснити.

Чи не найбільш ранньою книгою (зв'язок з особою замовника – князя засвідчує відповідний запис) залишається Ізборник Святослава 1073 р., з ілюмінацією розкішного емальовального стилю, орієнтованого на царгородські зразки²⁵. Досить широкий матеріал дає уявлення про генезу такої ілюмінації²⁶. Виконане протягом 1056–1057 рр. Остромирове євангеліє

є справою майстрів київського князівського скрипторію. Особливості його декоративного оформлення обумовлені переробкою балканського оригіналу²⁷. Найпомітніше це на прикладі своєрідної типології ініціалів²⁸. Якщо такі висновки можливі щодо Остромирова євангелія, то чи слід висловлювати здивування стосовно оформлення Реймського євангелія? Цілком зрозуміло, що на наслідування царгородської традиції київський скрипторій був переорієнтований вже після смерті його засновника – князя Ярослава Мудрого, який упокоївся 20 лютого 1054 р.

Низка кириличних рукописів, до якої належить й фрагментоване Реймське євангеліє, ніяк не вирізняється відсутністю фахового виконання. Зокрема, декор неможливо тлумачити як певні прояви позасвідомого спрощення певних високих зразків. Годі тут шукати також неохайності: у всьому відчувається досвідчена рука людини, яка добре знала свою справу. Книга, ймовірно, була розрахована на використання в євангельських читаннях. У разі, коли рукопис вже при виконанні був призначений для київської княжни Анни, дістаємо уявлення про естетичні смаки у придворному оточенні Ярослава Мудрого. Згадані кодекси Пандектів Антіоха Чорноризця і Чудовського псалтиря оформлені в тому ж таки стилі, хоча й ретельніше. Коли вважати, що скрипторій почав діяти від 1037 р., а Анна поїхала до Франції 1044 р., датування Реймського євангелія не виходить за межі цих дат, а, можливо, дещо пізніше.

Датування рукопису XI–XII ст. було запропоновано на той час, коли хронологічні питання розв'язували, покладаючись переважно на палеографічні прикмети. Ілюмінація ставала по суті приналежністю слов'яно-руської палеографії, обмежуючись відокремленням накопичення матеріалу від його ґрунтового дослідження²⁹. Визначальний вплив царгородської книги позначився на оформленні книги Київської Русі вже в останній чверті XI ст., про що свідчать Ізборник 1076 р. і Архангельське євангеліє 1092 р. Оформлення типу Реймського євангелія близько 1100 р. сприймалося б не інакше, як незрозумілий архаїзм, оскільки балканські зразки на цей час зазнають помітної адаптації.

Аналіз ілюмінації книги часом дозволяє зробити впевненіші висновки. Переписуючи текст, можна відтворити ранні стильові почерки, як це робили в елітарному царгородському скрипторії XIII ст.³⁰ Але ще нікому не пощастило згодом імітувати в цілому систему оформлення рукопису давно минулої доби.

¹ *Evangelia slavica, quibus olim in regnum Francorum oleo sacre inungenturum solemnibus uli solebat Ecclesia Remensis, vulgo Texte du Sacre, ad exemplaries similitudinem descripsit et edidit Silvestra.* – Paris, 1843.

² *Léger L. L'Évangélique slave de Reims dit: Texte du Sacre.* – Reims ; Prague, 1899.

³ Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография.– Л., 1928.– С. 82, 132, 147 : ил. 5 (арк. 8 зв.).

⁴ Джурова А. 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра.– София, 1981.– Табл. XII (№ 292).

⁵ Жуковская Л.П. Реймское евангелие: история его изучения и текст.– М., 1978; Жуковська Л.П. Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст.– К., 1981.– С. 17–27.

⁶ Пуцко В.Г. Славянская иллюминированная книга X–XI веков // *Vyzantinoslavica*.– 1986.– Т. 46.– С. 148–149; Пуцко В.Г. Художественное оформление древнейших славянских рукописей // *Slovo*.– 1987.– Sv. 37.– С. 80; Пуцко В.Г. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури.– К., 1988.– С. 10–11; Пуцко В.Г. Давньоруська писемність і книга у візантійсько-слов'янському світі // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.– К., 1993.– С. 48–49.

⁷ Пуцко В.Г. Пандекты Антиоха Черноризца : Худож. оформл. кирил. рук. XI в. // *Syrrilomethodianum*.– 1987.– Т. 11.– С. 45–87; Пуцко В.Г. Чудовская псалтырь : Худож. оформл. // *Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in enere di S. Gracietti*.– Roma, 1990.– С. 71–90.

⁸ Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.– София, 1985.– С. 53.

⁹ Асеманиево евангелие : Факс. изд.– София, 1981; Пуцко В.Г. Глаголический иллюминированный кодекс Асеманиева евангелия // *Сов. славяноведение*.– 1989.– № 6.– С. 47–48.

¹⁰ Пуцко В.Г. Художественное оформление Мариинского евангелия – глаголического памятника XI в. // *Зап. Отд. рукописей Гос. б-ки им. В.И. Ленина*.– 1986.– № 45.– С. 13–14 : рис. 1.

¹¹ Mešin V. Ornament južneslovenskih rukopisa XI–XIII veka // *Radevi Naučneg društva Bosne i Hercegovine*.– 1957.– Sv. 7.– Sl. 2, 11, 27.

¹² Стоянов М. Украса на славянските ръкописи в България.– София, 1973.– С. 77.– № 78; Кодов Хр., Райков Б., Кожухаров С. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора.– София, 1985.– Т. 1.– № 29 (арк. 38).

¹³ Crabar A. Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne IXe – Xe siècles).– Paris, 1972.

¹⁴ Пуцко В.Г. Пандекты Антиоха Черноризца.– С. 45–87.

¹⁵ Пуцко В.Г. Чудовская псалтырь.– С. 71–90.

¹⁶ Билярский П.С. Судьбы церковного языка.– Спб., 1847.– Т. 2.– (О кирилловской части Реймского евангелия); Лаеровский П.А. О Реймском евангелии // *Опыты ист.-филол. тр. Глав. Пед. ин-та*.– 1852.– Вып. 6.

¹⁷ Соболевский А.И. Кирилловская часть Реймского евангелия // *Рус. филол. вестн.*– 1887.– Т. 18.– С. 143–150.

¹⁸ *Jagić V.* Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Neue Ausg.– Berlin, 1913.– S. 104–106.

¹⁹ *Knieza I.* Die Slavonarostel und die Slowon.– Budapest, 1942.– S. 19.

²⁰ *Дурново Н.Н.* Введение в историю русского языка.– 2-е изд.– М., 1969.– С. 56.

²¹ *Lunt H.G.* The Orthography of Kleventh Century Russian Manuscripts.– S.I., 1950.– P. 155.

²² *Жуковська Л.П.* Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст.– С. 17–27; *Жуковская Л.П.* Евангелие Анны Ярославны – королевы Франции в текстологическом отношении // Тез. докл. и сообщ. Конф. по итогам н.-и. работы (ГБЛ) за 1990 г.– М., 1991.– С. 84–87.

²³ *Том И.* Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII в.– С. 53, 57.

²⁴ *Том И.Х.* Редуцированные гласные в Реймском евангелии // *Studia Slavica.*– 1979.– Т. 25.– С. 427–435; *Он же.* О протографе кирилловской части Реймского евангелия // *Studia Russica.*– 1982.– Т. 5.– С. 5–23; *Том И.Х.* К изучению возникновения русской редакции древнеболгарского языка // *Hungare-Slavica.*– 1983.– С. 112–116.

²⁵ Изборник Святослава 1073 г. : Факс. изд.– М., 1983. Про декоративне оздоблення див.: *Лихачева В.Д.* Византийские источники архитектурных фронтисписов Изборника 1073 г. // Изборник Святослава 1073 г.– М., 1977.– С. 204–216; *Лихачева В.Д.* Художественное оформление Изборника Святослава 1073 года // Изборник Святослава 1073 года : Науч. аппарат факс. изд.– М., 1983.– С. 68–74; *Пуцко В.* Об источниках миниатюр Изборника Святослава 1073 года // *Etudes balkaniques.*– 1980.– № 1.– С. 101–119.

²⁶ *Пуцко В.Г.* Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в. // Книжные центры Древней Руси XI–XVI вв. : Разные аспекты исслед.– Спб., 1991.– С. 29–45; *Пуцко В.Г.* Византийский эмальерный стиль в оформлении греческих и иноязычных иллюминированных рукописей // Сборник радова Византолошкогo института.– Београд, 1993.– Књ. 32.– С. 7–16.

²⁷ *Пуцко В.Г.* Функциональная роль и художественная концепция декора Остромирова евангелия // *Palaeobulgarica.*– 1983.– Т. 7(1).– С. 21–37; *Пуцко В.Г.* Этюды об Остромировом евангелии. 1. Византийские и западные элементы иконографии миниатюр // Преслав.– Варна, 1983.– Сб. 3.– С. 27–68; *Пуцко В.Г.* Остромирово евангелие и декор глаголической книги X–XI вв. // *Palaeobulgarica.*– 1988.– Т. 7(2).– С. 66–74.

²⁸ *Пуцко В.Г.* Этюды об Остромировом евангелии. (Инициалы) // *Etudes balkaniques.*– 1981.– № 4.– С. 70–91.

²⁹ Див.: *Соболевский А.И.* Славяно-русская палеография.– 2-е изд.– Спб., 1908.– С. 61–69; *Щепкин В.Г.* Русская палеография.– М., 1967.– С. 55–75; *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография.– С. 135–157.

³⁰ *Buchthal H., Belting H.* Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy.– Washington, 1978.